

GENDERDI AՆLATIWSHI BIRLIKLER (inglis hám qaraqalpaq tilleri misalinda)

Nazarova Mukaddas Yuldashbayevna

Tayanish doktorant,

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Nókis, Ózbekstan, Qaraqalpaqstan

Annotatsiya: Bul maqalada gender menen baylanıslı bolǵan ingliz frazeologiyalıq birlikleriniń qollanıwı, olardıń semantikaliq, pragmatikalıq hám mádeniy jaqtan ma'nileri haqqında so'z etiledi. Frazeologiyalıq birlikler gender-neytral til baslamaları hám cıfrlı baylanıstıń dástúriy frazeologik birliklerdiń ózgeriwine tásiiri haqqında so'z etiledi. Maqalada social jantasıwdı eki tiykarǵı aspekt negizinde úyreniliwi, yag'niy erkek adamlar hám hayal adamlardıń sóylewindegi ayırmashılıqlari avtorlıq ko'z qarastan analiz qilinadi.

Tayanish so'zler: gender, ingliz tili, frazeologiya, birlikler, qollanıwı, semantikaliq máni.

Kirisiw. Til biliminde jınıstı úyreniw bir neshe tiykarǵı jantasıwlarǵa tiykarlanadı, olardıń hár biri jınısqa ayırıqsha kózqarastan úyrenedi. Solardıń qatarına sociolingvistikalıq jantasıw, kognitivlik jantasıw, lingvomádeniy jantasıw, diskursivlik jantasıw, psixolingvistikalıq jantasıw hám tipologiyalıq jantasıwları kiritiwge boladı.

Social jantasıwdı eki tiykarǵı aspekt negizinde úyrenemiz: erkek adamlar hám hayal adamlardıń sóylewindegi ayırmashılıqlar (sózlik, intonaciya, gápler dúzilisi); genderlik til normaların qalıplestiriwde social faktorlardıń ornı (jas, mártebe, mádeniyat).

Gender “jınıslıq baylanıstıń tábiyiy ústinligine emes, bálki social-mádeniy pát beredi”¹, jánede erkek adamlar hám hayallardıń fizikalıq hám fiziologikalıq sıpatları dárejesinde, nerv sistemasın shólkemlestiriwdiń ayırıqsha qásiyetlerinde, kognitiv processler hám sezim reakciyalarınıń ayırıqsha qásiyetlerinde kórinetuǵın boladı². Maǵlıwmatlar nátiyjesinde, analizdiń social -mádeniy qásiyetleri sáwbetlestiń jınısı menen baylanıslı bolǵan jeti ózgartirilgen strukturalardı anıqladı. Erkek adam sóylewi menen baylanıslı sıpatlar tabıladı: úndew gápler; unamsız formadaǵı

¹ Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. М., 1999. – С. 27.

² Henry J. Brain and Language // Language. Introductory Readings. Fourth Edition. N. Y., 1985. P. 159-183.

ulıwma ritorikalıq sorawlar; apellyativlik ulıwma soraw formasındaǵı bolımsız gápler.

Hayallar sóylewi menen óz-ara baylanıslılıq anıqlanadı: arnawlı ritorikalıq soraw formasında qorlawlar; affektiv-vokativler (yaǵnıy, oy-sezimlerdi ańlatıwshı mániller) úndew hám úndewsiz intonaciya menen ámelge asırılatuǵın “ism” yamasa “at + janapay”ti payda etedi; dúzilisi ápiwayı, úndew intonaciyası menen orınlanatuǵın kesimler. Sonı aytıw kerak, úndew belgisi hayallar sáwbetinde hám kóbirek qollanıladı.

Tonirovkalawshı usınıslar. Úyrenilgen materialda erkek adanlar tárepinen ajratılatuǵın úndew sózlerinen tez-tez paydalanıw tendenciyası keltirilgen. Kóbinese bular sezimge baylanıslı stress fonında payda bolatuǵın “tańlamalar” dep ataladı, sol sıyaqlı, til quralların tejew nızamı.

HENDERSON. I'm quitting.

STARKEY. What do you mean you're quitting? Right now? Right in the middle? Right -

HENDERSON. Right before I have to fly to Minnesota and be killed! (Heller)

Bul strukturalıq ózgeshelik hám sóylewshilerdiń jınısı arasındaǵı anıqlanǵan baylanıstı tómendegishe túsindiriw múmkin. Erkek adamnıń neytral sóylew tilinde, hayallardıń tili ózgeshe bolıp tabıladı, muwapıqlastırıwshı baylanıslardan kóre, kópshiligi boysınıwshılardan paydalanadı³, bunda quramalı gápler esapqa alınadı. Álbette, ámelge asırılǵan strukturalardıń ápiwayılıǵına umtılatuǵın hám kóbirek úzilisler yamasa ajratılǵan elementlerdiń bar ekenligi menen baylanısta turatuǵın sezimge bay sáwbet quramalı gápler úndew intonaciyası menen ámelge asırılatuǵın bólek baǵınıqlı gáplerge ápiwayılastırıladı. Tap usı zat adamlar sáwbetinde bunday baǵınıqlı bóleklerdiń ústinlik qılıw tendentsiyasın túsindiriwı múmkin (Solay etip, hayallar tárepinen neytral sóylewge kóbirek qollanılatuǵın quramalı gápler, sózsiz, tásirli sóylewde bólek ápiwayı gáplerge bólinedi). Naduris tastıyıqlaytuǵın gápler. Affektiv sáwbetti analiz qılıw sonı kórsetedi, sezimniń stress jaǵdayında erkek adamlar kóbirek unamsız formadaǵı ulıwma ritorikalıq sorawlardan paydalanadı: JERRY. I don't see why they need any explanation at all. Isn't it clear? (Albee);

Hayal adamlar bolsa dástúriy túrde eskertiw bildiriw ushın qollanılatuǵın arnawlı ritorikalıq sorawlardan paydalanıwǵa beyim, mısalı, How dare you...

LOUISE [turning to face Clive]. How dare you! (Shaffer).

Neytral sáwbetke kelsek, hayal adamǵa ádette erkek adamlarǵa qaraǵanda ritorikalıq dep atalatuǵın sorawlardan tez-tez paydalanatuǵınlar bar dep beriledi.

³ Горошко Е.И. Особенности мужского и женского вербального поведения: Автореф. дис. ... канд. фи-лол. наук. М., 1996. –С. 21

Nadurıs biykar gápler. Úyrenilip atırǵan materialda bayanatshınıń jınısı hám transpoziciyalanǵan strukturasını tańlaw arasındaǵı baylanıs biykar bolmaǵan gápler materialında baqlanadı, ol jaǵdayda jasırın biykar apellativlik ulıwma soraw járdeminde ámelge asıradı, mısalı:

Do you think I will... (= I won't):

ANNA [angrily]. Think I want to drag him back? (O'Neill)

Bul struktura kóbirek erkek adamlar tárepinen qollanıladı. Tásirli gápler. Hayal adamlardıń sóylewi ádette erkek adamlar sáwbetine kóre kóbirek sezimli ekenligine isenedi. Inta jaǵdayında hayal adamlar erkek adamlarǵa qaraǵanda kóbirek úndew hám úndewsiz formada “ism” yamasa “janapay + ism”dıń affektiv-vokativlik formalarınan paydalanadı:

HOFFMAN. Yes, you did. You let me kiss you. AMELIA [taken aback]. Oh, sir! (Wentworth)

Janapaylı gápler. Janapayǵa kelsek, sóylewshiniń jınısı menen óz-ara baylanıslı dúziliwindegi ápiwayı (tiykarǵı) bólekler arqalı anıqlanadı, janapay intonaciyası menen ámelge asırıladı: áyeller sóylewinde olar kóbirek:

MARY [leans against left side of centre table for support; in agony]. Oh! (Beach).

Bul sóylew tiliniń maǵlıwmatlar tuwrı keledi⁴, oǵan kóre hayal adamlar ádette janapaylardan tez-tez paydalanadı. Bul izertlewde tabılǵan maǵlıwmatlar tek bir túrdegi janapayǵa tásir etedi, dúzilisi eń ápiwayı; biraq bul jınısqa tán tendenciyalardıń tásirli sáwbetinde kórinetuǵın bolıwınıń tastıyǵı retinde xizmet etiwı múmkin.

Ulıwma alǵanda, alınǵan nátiyjeler bayanatshı jınıstıń tikkeley tásiiri menen belgilenetuǵın sóylew-kognitiv iskerliginiń immanent qásiyetleri bar ekenligin hám ayırım jaǵdaylarda genderlik qásiyetleri fonında anıqlanıwı múmkinligin kórsetedi. Bunday halda, tuwrıdan-tuwrı tásir degende jınıstıń biologiyalıq faktor retinde tásiiri túsiniledi, múmkin basqa, biologiyalıq faktorlardıń tásiiri menen birlestiriledi, biraq tek kishi dárejede joldas bolǵan social-mádeniy faktorlar menen óz-ara tásir qılıw nátiyjesinde quramalasadı hám sol sebepli olarǵa salıstırǵanda ózgermeytuǵın bolıp tabıladı.

Tilimizdegi frazeologizmler atadan balaǵa, áwladtan áwladqa ótiw arqalı biziń dáwirimizge jetip kelgen. Bulardıń kópshiligi ómir qubılısların ján-jaqlama qamtıp, adamlar arasındaǵı qarım-qatnastı kórkemlep jetkiziletuǵın frazeologizmlerdiń genderlik tárepin hayal, er konceptleri arqalı qarastırıwdı maqul kórdik.

⁴ Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. М., 1999. – С. 47.

«Hayal-Er» konseptleri gez kelgen mádeniyatta ushırasatuǵın konsept bolǵanlıqtan, universal sıpata iye. Degen menen bul konseptlerdiń belgili bir jámiyetke tán ózgeshelikleri bar ekenligi anıq.

Dáslep «Hayal-Qız» konseptine itibar qaratayıq, bunda hayal konsepti barlıq xalıqqa ortaқ ulımalıq konsept bolǵanı menen hár bir xalıqtıń dúnyatanıwına, mentalitetine baylanıslı konceptuallasıwı ayqınlanıp turadı. Eki til hám mádeniyatta hayal adamdı, onıń portretin, onıń jas ózgesheligin, shańaraqtaǵı ornı, tuwısqanlıq baylanıslarına baylanıslı frazeologizmler kóplep ushırasadı.

Hayal konceptisiniń verbalizatorlarına qız, kelin, kelinshek, jubay, yarı, qosadı, jubı, báybishe, kempir, áje, apa, keywanı, kisi, epshil, shashlı, apa;

Tilimizdegi frazeologizmlerdiń kópshiligi qızdıń sulıwlıǵın, sezimin, kewil keshirmelerin, minez-qulq ádepliligin sıpatlaytuǵın frazeologizmler: úrip awızǵa salgandı, húrdiń qızınday, jamalına qarap toymaw, jamalına kóziń qamasıw, ayday sulıw, kózin súziw, naz etiw, qirpigi tebendey, qası kamanday qıyılǵan t.b.

«Hayal – Qız» kategoriyasınıń tiykarǵı verbalizatorı etnolingvistikalıq sózlikte «Hayal» sózi tómendegishe markerlarda berilgen: 1) tábiyat bolmısı jaǵınan erkekke qarama-qarsı jaratılǵan urǵashı jınısı; 2) bala tuwıp, áwladtı dawam ettiriw ushın er adamnıń bas qosqan zayıbı.

Bunnan tısqarı qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq fondındaǵı misallardan tómendegi leksikalıq birlikler “hayal” konceptin gewdelendiriwi anıqlandı hám olardıń semalarına anıqlıq kiritiw maqsetinde etimologiyalıq sózlikte berilgen markerleri keltiriledi:

Ebči жена, женщина

Tiși 1. Женщина 2. В сочетании с названиями животных и мифических существ особь женского пола, самка

Tiși kiși женщина

šəždıŷ волосатая женщина, волосы на голове

qatun 1. Госпожа, вельможная дама, женщина знатного происхождения, жена правителя, знатного человека.

Aba мать

Асі слабая женщина

Nashar at. hayal-qızlar

Hashar H. 1. Pás, tómen 2. Kúshsiz, hálsiz

Túrkiy	tilindegi	Qaraqalpaq tilindegi	Sema
leksikalıq birlik		frazeologiyalıq birlik	

Ebçi	Ebin tapqan eki asaydı
Kişi	Kisiniñ tiligin tilegen, óz tileginen bos qaladı
şəždīŷ	Shashı uzın aqlı kelte
qatun	Balani jastan, qatındı bastan

Bul birliklerdiñ qatarında “nashar” leksikalıq birlik qaraqalpaq tilide “hayal” konceptin gewdelendiredi, degen menen basqa túrkiy tillerinde, máselen qazaq tilinde, bul birlik “ázzi, sıpatsız, tómen” sıyaqlı mánilerdi ańlatadı. Bızın pikirimizshe bunday sıpat hayallardıñ ayırım fizikalıq kelip shıǵıwına baylanıslı náziklik penen baylanıslı bolsa kerek.

Al, inglis tilinde frazeologiyalıq birliklerdi úyrenip shıǵatuǵın bolsaq, bunda biz “hayal” konceptiniñ turli basqa konceptleri menen integraciyanıwına guwa bolamız:

A good wife is a goodly prize, saith Solomon the wise (sózbe-sóz: «Jaqsı hayal jaqsı sıy deydi Suleymen dana») turaqlı dizbegine názer salsaq, erli-zayıplılar ómirinde hayaldıñ kúyewine baxıt sıylay alıwına degen inglis erkeginiñ kúmáni kórinis beredi

Jáhanniñ tillik uǵımında «Hayal» túsiniǵi bir neshe tarmaqlardan turadı: «hayal-qız», «sulıw-qız», «qız-gúl», «qız-», «qız-kelin», «jas kelin», «dana-kelin», «dara-kelin», «ana», «hayal-ana», «hayal-urpaq» t.b. «Qızlar» - erkin, erke, gózzal, shıraylı, sulıw sózleri menen, «kelin» - inabatlı, ádepli, iybeli, sabırlı, besik sózleri menen, al, «ana» - aqıllı, miyirimli, ǵamxor, mehriban sózleri menen associolanadı. Hayal sózi qız sózinen baslama aladı.

Tilimizde **qızǵa** baylanıslı (qızǵa qarata ayılatuǵın) genderlekt frazeologizmler ayırıqsha orın aladı:

1) Qızǵa sulıwlıq penen gózzallıq tán. Tilimizdegi frazeologizmlerdiñ basım kópshiligi qızdıñ sulıwlıǵın, ishki sezimlerin, minez-qulq ádepliligin: qálem qas, qıyǵash qas, oymaq awız, aq mańlay, qolań shash, aq tamaq, qıpsha bel, awızǵa úrip salǵanday, jamalına kóz toymastay, húr qızınday, peri yańlı, ayday sulıw, on gúlinen bir gúli ashılmaǵan, minezi jipektey esilgen, t.b.

Inglis tilinde: arched eyebrows, petite mouth, fair forehead, thick hair, graceful neck, slender waist, flawlessly beautiful, mesmerizing beauty, fairy-like, lunar beauty, fresh bloom, silken character.

2) Genderlik frazeologizmlerdiń jáne bir toparı **er jetken** qız, ayttırılğan qız, sırğa salğan qızı mánisinde kelgen: (jigittiń kewil qosqan qızı) daralandırğan. Mısalı: ayttırılğan qız, atastırılğan qız, shimıldıq qurıw, shimıldıq qáde, qol uslatar, jat jurtlıqqa jaralğan, qız jasawı (sebi), qalın mal, qızdıń enshisi, bet ashar, tesik monshac jerde qalmas, t. b.

3) Qız minezine jat qılıqlardı atap kórsetetuǵın genderlektler: erkek shora, erkek geshirdey, shúyke bas, noqtasın túrip ketiw, óz baydalına ketken, noqtasın úziw, júrip otlağan, t.b.

Inglis tilinde: Tomboy (Ádetde ul balalar menen baylanıslı bolğan minez-qulqlar hám háreketlerdi isleytuǵın qız.), Manly demeanor - er adamsha minez-qulıq (Ádetde er adamlar menen baylanıslı bolğan ayırıqshalıqlar yamasa minez-qulqlardı kórsetiw.), Rough-and-tumble – qopal.

4) Hayal portretine baylanıslı genderlekt frazeologizmler de tilimizde kóp muǵdarda ushırasadı. Bul topardaǵı frazeologizmlerge hayal - ana, jubay, kelin, qatın leksemaların kórsetiwge boladı. Genderlekt frazeologizmlerdiń bir qanshası hayaldıń ana bolıw, dúnyaǵa perzent ákeliw roli menen baylanıstırılğan. Atap aytqanda: aman-esen qol-ayaǵın bawırına alıw, aq sút beriw, ayı kúni jaqınlaw, qursaq kóteriw, ayaǵı awır, júkli bolıw, jerik bolıw, kózi jarıw, perzent kóriw, qarın shashıw, tolǵaǵı keliw, ayı-kúni jaqınlaw, kózi jarıw, aman eki janı bir qalıw, shillexana, qırqınan shıǵarıw, besikke salıw, t.b.

Juwmaqlaw. Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq birlikler dástúriy turmıs tárizi hám patriarxal mádeniyat penen tereń baylanısqa. Hayal-qızlar kóbirek shańaraqqa tiyisli juwapkershilik, gózzallıq yamasa mashqalalar deregi arqalı suwretlenedi, erkek adamlar bolsa kúsh, jetiklik hám jetekshilik penen baylanıslı beriledi. Inglis tilinde, ásirese, zamanagóy sózlik quramında gender stereotiplerine derlik itibar berilmeydi. Sonı atap ótiw kerek, sózdiń dúzilisi hám sóylewshiniń jınısı arasındaqı anıqlanğan baylanıslar bunday wazıypalar ushın ádetiy isenimlik normalarına muwapıq qabil etilgen áhmiyetlilik shegarasınan bir neshe teńdey joqarı qatlamlardı áz ishine aladı. Alınğan nátiyjeler, eger olar bir strukturalıq ózgeriw sheńberinde sheklengen bolsa-da, gender hám tásirli sóylewge ámel qılatuǵın túrli strukturalıq ayırıqshalıqlar arasındaqı baylanıslılıqtı qosımsha úyreniw maqsetke muwapıqlıǵın tastıyıqlaydı. Kúshli emotsionallıq stress jaǵdayında da kognitiv processler hám sóylew processlerine qaysı faktorlar turaqlı tásir kórsetiwini biliw,

úyreniw obykti insan, onıń biologiyalıq jáne sociallıq mánisi bolǵan barlıq antropologiya pánleri ushın sózsiz qızıǵıwshılıq oyatadı.

Paydalanılǵ'an a'debiyatlar

1. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. М., 1999. – С. 27.
2. Heny J. Brain and Language // Language. Introductory Readings. Fourth Edition. N. Y., 1985. P. 159-183.
3. Горошко Е.И. Особенности мужского и женского вербального поведения: Автореф. дис. ... канд. фи-лол. наук. М., 1996. –С. 21.
4. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. М., 1999. – С. 47.
5. <https://www.iejme.com/article/the-gender-marked-phraseological-units-coding-female-intelligence-in-the-russian-and-english>
6. Coates, J. (2013). Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language. London: Routledge.
7. Utebaev T., Sarsenbaeva Z. Linguoculturological analysis of proverbs //Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities. – 2021. – Т. 1. – №. 1.5 Pedagogical sciences.
8. Sarsenbaeva Z. J. Pedagogical Peculiarities of forming linguocultural competence of higher education students in Karakalpakstan //EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)-Peer Reviewed. – 2021. – Т. 7. – №. 2021. – С. 161-166.
9. Sarsenbaeva Z. J., Utebaev T. T. Role of phraseology in developing communicative competence //EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). – 2020. – Т. 6. – №. 9. – С. 47-53.